

УДК 908:323.1(477)

ХОРТИЦЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ

Сергій Дударенко

Національний заповідник

«Хортиця»

Досліджується Формування сприйняття острова Хортиця в українському суспільстві. Аналізуються його вплив на формування української ідентичності в місті Запоріжжя. Розглядається процес еволюції відношення до острова Хортиця. З'ясовується зв'язок мешканців регіону з українською історією та культурою через острів Хортиця.

Ключові слова: Хортиця, сакральність, національна ідентичність, запорозьке козацтво, Запоріжжя.

The formation of the perception of the island of Khortytsia in Ukrainian society is studied. Its influence on the formation of Ukrainian identity in the city of Zaporizhzhia is analyzed. The process of evolution of the relationship to the island of Khortytsia is considered. The connection of the inhabitants of the region with Ukrainian history and culture through the island of Khortytsia is revealed.

Keywords: Khortytsia, sacredness, national identity, Zaporozhian Cossacks, Zaporozhye.

Важливою проблемою, що постала перед українцями після падіння Радянського союзу постала проблема відновлення національної ідентичності, що значною мірою постраждала в наслідок більш ніж трьохсотрічного панування іноземців на теренах України. Одним з факторів, що могли й можуть в майбутньому впливати на формування в національної ідентичності є фактор сприйняття української історії через певні символи і маркери. Особливо важливим цей процес є в радянізованому, зросійщеному та люмпенізованому південно-східному регіоні нашої країни. І одним з успішних прикладів впливу окремо взятого символічного об'єкта є острів

Хортиця який пройшов складний шлях формування своєї символічної ваги у сприйнятті населенням українських земель. Але незмінним залишалось одне – Хортиця майже завжди була чимось особливим, винятковим та навіть сакральним. Географія острова виокремлювала його серед інших місць Північного Причорномор'я та тисячоліттями формувала його «непересічність». Водний шлях з півночі на південь, стик двох унікальних природних комплексів – Порогів Дніпра та плавнів Великого Лугу, а також формування в результаті цього найзручнішого місця для переправи з одного берега річки на інший створило тут перехрестя шляхів та надзвичайно високу концентрацію історичних подій, археологічних пам'яток, міфів і навіть міфологем.

Найдавнішим відомим нам артефактом, що позначає острів як місце особливої уваги та значення, є так званий «чорний камінь» – гранітна брила вкрита петрогліфами та зображенням, що нагадує свастику. Очевидно, що цей камінь в добу неоліту виконував певні ритуальні функції для привернення успіху на полювання чи рибній ловлі [2, с. 35], а з 80-х років і по сьогодні знову приваблює до себе велику кількість поціновувачів езотерики, біоенергетики та екстрасенсорики.

В добу міді-бронзи 4-1 тис. до н.е. Острів та навколишні території, безсумнівно, стають центром тогочасного арійського сакрального простору представниками якого на Хортиці були племена ямної та катакомбної культур, культури багатоваликової кераміки, зрубної, сабатинівської та білозерської культур. Свідченням цьому є надзвичайно велика кількість святилищ, кромлехів та кам'яних закладок які відкрились археологам спочатку під час Дніпробудівської експедиції 1927–33 рр., а потім в 90-х роках минулого століття. Їх конструктивні особливості та артефакти, що були знайдені під час досліджень роблять острів важливою та можливо однією із перших ланок загальноєвропейської системи кромлехів від Алтаю до Корнуоллу. Усі вони мали певні закономірності головною з яких була

точка заходу сонця в дні сонцестоянь та рівнодень підмічена ще на початку XX ст. професором Олександром Томом [1, с. 27].

Наразі вони є місцями паломництва для різного роду езотериків, біоенергетиків, екстрасенсів та особливо представників неоязичницьких слов'янських течій, в уяві яких Хортиця являє собою своєрідну «Мекку» – найголовнішу святиню українського народу.

В добу заліза острів стає місцем поховань та одним із центрів тогочасного скіфського суспільства. У 1904 році Яків Новицький нарахував тут 129 курганів з яких до нас дійшли тільки 28 [3, с. 26]. Цей факт дав підґрунтя Миколі Надеждіну проводити паралелі між міфічним Герросом Геродота і Хортицею. Він вважає острів «самым приличным местом кладбищу царей скифских» [4, с. 101].

У 1994 році археолог Максим Остапенко відкрив унікальне в своєму роді острівне скіфське городище на Совутиній скелі. «За площею, розмірами та принципом організації оборонних споруд городище на Совутиній скелі можна віднести до городищ-форпостів, головним завданням якого було перешкодити доступ на територію острова» [5, с. 129].

Ці та інші пам'ятки скіфського часу свідчать про значну вагу острова з точки зору як матеріального і духовного сприйняття його цим індо-іранським народом.

В добу середньовіччя, а точніше в добу Київської Русі Хортиця знаходилась на шляху «Із варяг у греки» і була місцем де руси, подолавши пороги, роблять зупинку – «совершают жертвоприношения, так как там стоит громадный дуб: приносят в жертву живых петухов, укрепляют они и стрелы вокруг [дуба]» [6, с. 45]. Цілком вирогідно, що і для скандинавських дружин острів був символічним місцем про це свідчать знахідки мечів варязького типу у 1928 та 2011 роках та назва Варязький, що зустрічається у зв'язку із битвою на р. Калці 1223 року: «...я полагаю возможным утверждать, что Варязский остров, до которого князь Мстислав Романович дошел в 1223 г.

из Киева через Заруб, мог быть только тот остров, к которому в это время прибыл флот с войском из Галиции и Волыни, именно Хортица. Неудивительно было бы, если даже в XIII веке Русские, давно ослабяившиеся потомки Варягов, означали Хортицу по имени варяжского острова, так как в наших летописях вообще не говорится о другом каком-нибудь Варяжском острове...» [7, с. 367].

В південній частині острова з IX по XIV ст. існувало поселення Протовче, мешканці якого контролювали однойменний брід. Тут же було місце, де збирались руські дружини перед важливими битвами 1103 року та 1223 року. Тобто для слов'ян і варягів це був форпост у ворожому степовому середовищі, місце де вони відчували себе захищеними дякували вищим силам за подолані труднощі та просили вдачі у майбутніх протистояннях. Мешканці цього поселення та інших подібних поселень на переправах – бродники в майбутньому стають однією із формоутворюючих сил для зародження запорозького козацтва. Тому, цілком логічно, що перша козацька фортеця з'явилась поруч із Хортицею, на о. Мала Хортиця, у 1556 році. Цей факт, а також розташування січі на Хортиці М.В. Гоголем у повісті «Тарас Бульба», С.І. Мишецьким [8, с. 31], Г.Ф. Міллером [9, с. 3] та згадка даного факту у народній думі «Розмова Дніпра з Дунаєм» [10, с. 79] дає імпульс для формування міфологеми про триєдину тотожність – острів Хортиця – Січ – Запорозьке козацтво.

Тут на невеличкому острові Мала Хортиця (біля острова Хортиця) у 1552–58 роках князь Дмитро Вишневецький побудував «укріплений городок» – фортецю. Тут була рання Запорозька Січ, хоча дані джерел кажуть, що вона могла бути і на Великій Хортиці за 25 років до Вишневецького. З історією козацтва та з міфами і легендами козацького і післякозацького періоду Хортиця пов'язана чи не найбільше. Цим ми зобов'язані в першу чергу українському народу якому потрібна була святиня пов'язана із героїчним минулим. І цю святиню колективна свідомість

створила, не дивлячись на те, що остання Січ була зруйнована, а Україна перетворилась на колонію Російської імперії.

Хортицю як символ української державності та ототожнення із запорозьким козацтвом було затверджено 29 червня 1918 під час панахиди за загиблими вояками на острові. За 2 з половиною місяці до цього, 16 квітня, Кримська група армії УНР під командуванням полковника П. Болбочана за підтримки Українських січових стрільців звільнили Олександрівськ від більшовиків. На місці ймовірного розташування січових укріплень було встановлено хрест із написом «Сей хрест – знак щирої любові і вдячної пам'яті орлам небіжчикам Запорожської Січі від вірних нащадків їх, козаків 2-го Запорожського пішого полку...» [11, с. 238]. Ця подія вважається прологом Акту соборності України 22 січня 1919 року.

Як не дивно, але дуже важливий внесок у збереження і навіть формування української ідентичності в регіоні через острів Хортицю зробила радянська влада. Закономірно, що першою була затверджена саме природна цінність Хортиці, коли у 1958 році її оголосили пам'яткою природи місцевого значення, а у серпні 1963 року Рада Міністрів УРСР спеціальним розпорядженням підвищує статус острова до рівня пам'ятки природи республіканського значення.

Невдовзі острів Хортиця отримав статус вже історико-культурного заповідника. Його батьками-засновниками по праву вважаються Петро Тронько – заступник Голови Уряду УРСР, Микола Киценко – заступник голови Запорізького облвиконкому і Степан Кириченко – начальник обласного управління культури. Саме ці люди підготували доповідну записку для керівництва республіки, у якій пропонувалося з метою увічнення видатних подій козацької доби, виявлення, систематизації та збереження матеріальних знахідок, цінних документів створити в м. Запоріжжя на о. Хортиця Державний історико-культурний заповідник. Завдяки тодішньому першому секретарю ЦК КПУ Петру Шелесту 31 серпня 1965 року президією

ЦК КПУ було прийнято постанову «Про увічнення пам'ятних місць пов'язаних з історією запорозького козацтва», а 18 вересня Постановою Ради Міністрів Української РСР, враховуючи величезну історико-культурну та природну цінність Хортиця оголошувалась Державним історико-культурним заповідником.

Вже тоді Хортиця сприймалась як щось суто українське і свідченням тому стало святкування 500-річчя козацтва у 1989 році яке стало наймасовішим заходом за весь період існування заповідника, а можливо й Запоріжжя.

6 квітня 1993 року Постановою Кабінету Міністрів України за № 254 від 6 квітня 1993 року він отримав статус Національного.

Треба відзначити, що лише тут на Хортиці, в унікальному поєднанні збереглись ландшафти які стали елементом сприйняття козаків – дніпровські скелі, що є частиною порожистої ділянки Дніпра, залишки Великого Лугу Запорозького у вигляді плавнів на півдні Хортиці та степові ділянки по узбережжю острова. Степ, плавні Великого Лугу та Дніпрові пороги є географічним чинником формування степового лицарства і на жаль зараз ці природні комплекси зруйновано.

Ці фактори спричинили поступове формування острова Хортиця як головного маркеру української історії та культури як в місті Запоріжжя, так і в південно-східному регіоні загалом. Туристична привабливість дала змогу відвідати Хортицю мільйонам туристів, а для мешканців регіону вона стала головним символом замінивши собою ДніпроГЕС та металургійні гіганти. Якщо в 90-х роках острів відвідували 50 тис. чол. у 2010-х близько 100 тис., а у 2010 році було подолано позначку у 250 тис. туристів. Крім того, в рази збільшилась кількість згадувань Хортиці у засобах масової інформації.

Суперечки навколо козацької географічної спадщини ведуться вже не один рік. І вони значно звужують і применшують роль Хортиці як об'єднуючого символу і святині Українського народу. Козацтво важливий

аспект хортицького буття, але не єдиний і можливо, не найважливіший. Сакральність острова почала формуватись задовго до виникнення запорожців і формується по цей день, через понад два століття після їх відходу з історичної арени.

Але слід відзначити, що саме завдяки зв'язку Хортиці із Запорозькою Січчю і відповідно до запорозьким козацтвом як головним фактором формування ідентичності українців сформувалось національне самоусвідомлення мешканців Запорізького регіону. Крім того, козацтво як явище позитивно сприймається у всіх регіонах країни, навіть тими громадянами котрі схильні симпатизувати радянському минулому чи російському впливу і стало своєрідним містком переходу від усвідомлення себе радянською людиною до усвідомлення себе українцем. Характерним в цьому сенсі є розмова О.Довженка з батьком у творі «Зачарована Десна» де саме козаки вважаються пращурами українців:

«— А ми хто? Ми хіба не руські?..

— А хто там нас знає, — якимось журливо проказує мені батько, — прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квит. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки звання зосталось» [12].

Тому можемо стверджувати, що в процесі історичної еволюції, а також завдяки ініціативі як окремих особистостей, так і державних інститутів сформувалась вісь Хортиця, історія України (Запорозька Січ, запорозьке козацтво), Запоріжжя яка є одним із головних чинників формування в громаді регіону українського самосприйняття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Vud D. Solntse, Luna y drevnye kamny. Moskva : Myr, 1981. 269 s.
2. Vilinov Yu. Ostriv u filihrani epokh ta shliakhiv. Khortytskyi kolazh. Zaporizhzhia : Polihraf, 2003. 206 s.

3. Novytskyi Yakiv. Ostriv Khortytsia na Dnipro, yoho pryroda, istoriia, starozhytnosti. 2-he vydannia, dopovn. Zaporizhzhia : Tandem-U, 2005. 120 s.
4. Zapysky Odesskoho Obshchestva ystoryy y drevnostei. Odessa : V horodskoi typohrafiy, 1844. T. 1. 670 s.
5. Ostapenko M. Oboronni sporudy skifskoho Sovutynskoho horodyshcha. *Arkheolohichni pamiatky Khortytsi ta yikh muzeiefikatsiia*. Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2006. S. 129–133.
6. Konstantyn Bahrianorodnyi. Ob upravlenyy ymperyei / pod red. H.H. Lytavryna y A.P. Novoseltseva. Moskva : Nauka, 1989. 496 s.
7. Brun F. Chernomore. Sbornyk yzslidovaniy po ystorycheskoi heohrafiy Yuzhnoi Rossii (1852–1877 h.) / F. Brun. Odessa : Pech. v typ. H. Ulrykha, 1880. Ch. II. 412 s.
8. Myshetskyi S.Y. Ystoryia o kazakakh Zaporozhskykh. Moskva : 1847. 47 s.
9. Myller H.F. Ystoryycheskye sochyneniya o malorossyianakh. Moskva : 1846. 96 s.
10. Rozmova Dnipra z Dunaiem. Duma zapysana v odnomu varianti na pochatku XIX st. na Poltavshchyni vid kobzaria Ivana. *Dumy*. Kyiv : Dnipro, 1982. 157 s.
11. Avramenko N. Spomyny zaporozhtsia. Dokumentalne vydannia. Kyiv : Tempora, 2007. 456 s.
12. Dovzhenko O.P. «Zacharovana Desna». URL: http://ukrlit.org/dovzhenko_oleksandr_petrovych/zacharovana_desna/14 (дата звернення: 01.09.2022 р.).